

NAJSTARŠIE KOSTOLY NA ÚZEMÍ DNEŠNÉHO SLOVENSKA (predrománske a románske obdobie)

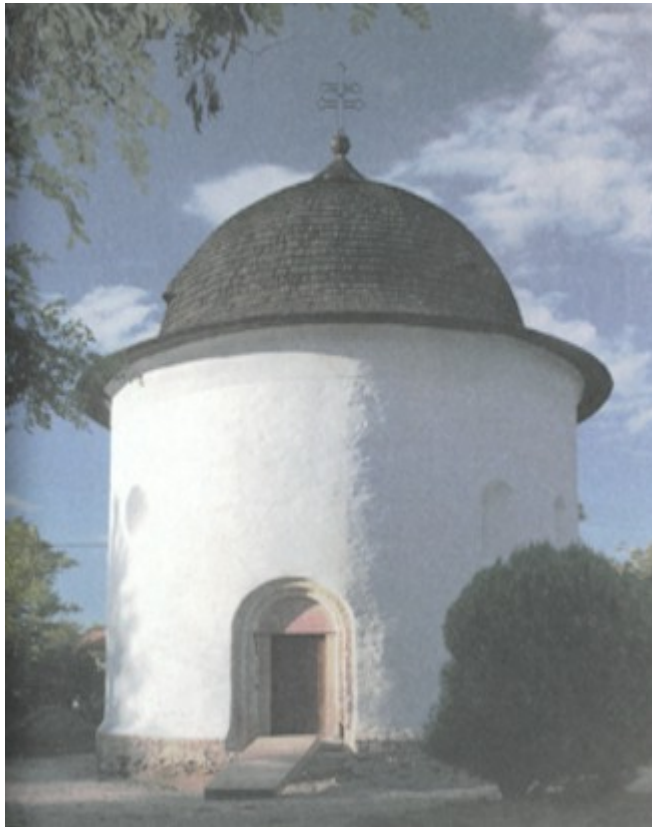
Medzi jedny z najstarších dokladov hmotnej kultúry na území dnešného Slovenska patria sakrálné pamiatky. Boli to stavby, ktoré súviseli s prenikaním kresťanstva na naše územie, vznikali však až vtedy, keď cirkevná správa už mala v prvých štátnych útvaroch vybudovanú požadovanú štruktúru. Naši slovanskí predkovia však boli v kontakte so západnými misionármi už od 7. - 8. storočia po Kristovi.

Na území dnešného Slovenska a Moravy vznikli postupne dve kniežatstvá - Veľkomoravské a Nitrianske. Na čele Nitrianskeho kniežatstva stál od roku 825 knieža Pribina a za riekou Moravou vládol knieža Mojmír I. Práve z tohto obdobia sa zachovala správa o vysvätení prvého kresťanského kostola u nás (828). Kostol stál v Nitre, hlavnom meste Nitrianskeho kniežatstva, a iniciátorom jeho výstavby a svätiteľom bol vtedajší salzburský arcibiskup Adalrád. Knieža Pribina v tom čase ešte nebol kresťanom, a tak sa predpokladá, že kostol mal slúžiť jeho manželke, ktorá bola franského pôvodu - pochádzala z bavorského grófstva rodu Wilhelmovcov. Kostol, o ktorom je reč, prekryli v neskorších obdobiach vrstvy ďalších stavieb a dnes podľa všetkého je súčasťou Baziliky sv. Emeráma na nitrianskom hradnom vrchu. Impulzom na systematickejšiu christianizáciu našich predkov bola žiadosť kniežaťa Rastislava o „východných“ misionárov, adresovaná byzantskému cisárovi Michalovi. Príchod solúnskych bratov - Konštantína a Metoda - znamenal kultúrny posun v mnohých oblastiach spoločnosti, nie iba v náboženskej sfére. Metod bol v roku 869 vysvätený za biskupa a po vyhnaní franských kňazov z Veľkej Moravy sa ako arcibiskup stal predstaveným celej kresťanskej cirkvi na Veľkej Morave. Bolo to obdobie, keď vzniklo niekoľko pozoruhodných sakrálnych stavieb, ktoré radíme do skupiny takzvanej predrománskej architektúry.

Architektúra týchto kostolov sa sformovala do troch základných stavebných typov - stavali sa jednoloďové kostoly, trojloďové baziliky a rotundy.

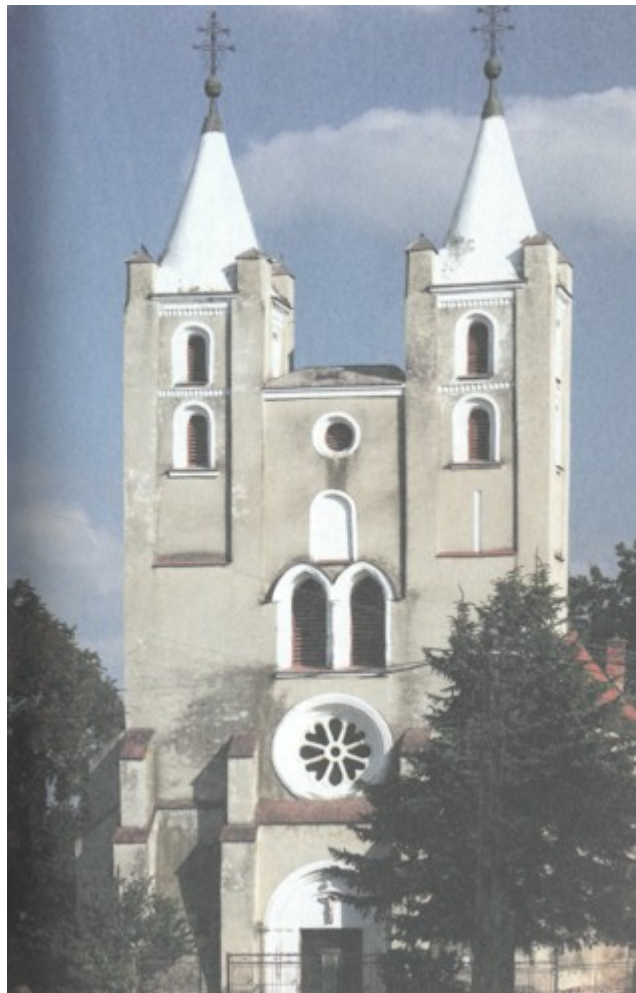
Kopčany

Bíňa

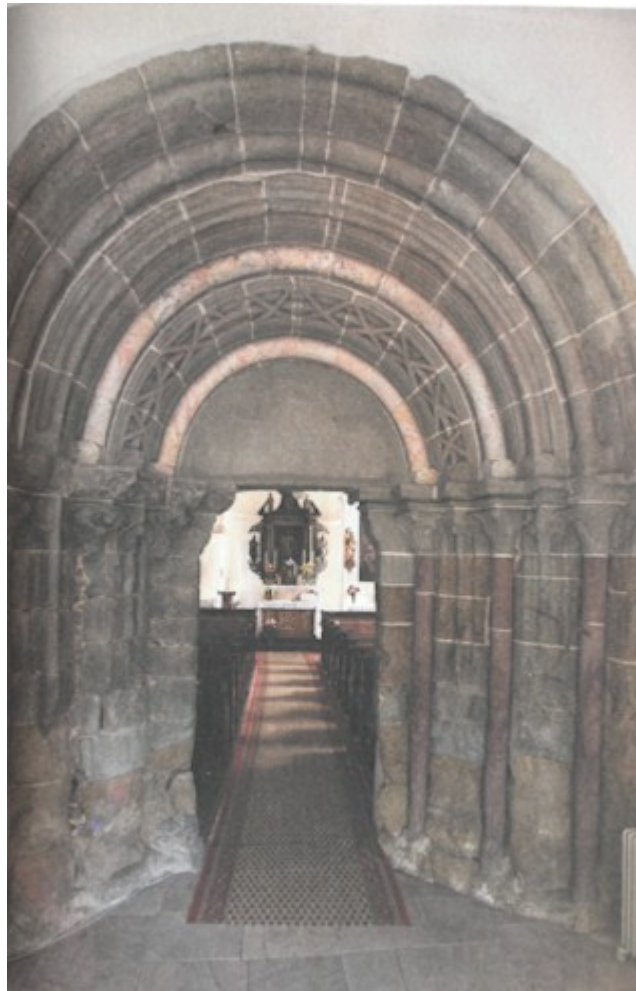
Chrast' nad Hornádom

Holice

Kostoľany

Ilija

Dražovce

Dechtice

Šamorín

Archeologické výskumy v posledných rokoch vniesli nové svetlo do interpretácie Kostola sv. Margity Antiochijskej v Kopčanoch. V poli stojaci osamotený kostol vznikol v nadväznosti na mikulčické veľkomoravské hradisko Valy za riekou Moravou niekedy v deviatom storočí, respektíve začiatkom desiateho storočia. Potvrdili to hroby a šperky z tohto obdobia, zistené v bezprostrednom kontakte s architektúrou kostola. Kopčiansky kostol je takto považovaný za jeden z najstarších stojacich kostolov veľkomoravského obdobia na našom území. Patrí do kategórie drobných jednoloďových stavieb. K malej obdĺžnikovej lodi je priradená pravouhlo ukončená svätyňa. Častým tvarom svätýň predrománskych stavieb bola podkova, tak ako sa zachovala aj v ďalšom stavebnom type - rotunde v Ducovom-Kostelci. Z veľkomoravského obdobia je aj Rotunda sv. Juraja v Nitrianskej Blatnici. Tretím stavebným typom tejto časovej fázy vývoja sakrálnej architektúry je trojloďová bazilika. Vo veľkomoravskom období bola vybudovaná bazilika na Bratislavskom hrade, podnes sú zachované ruiny trojpries-torovej sakrálnej stavby s troma apsidami na hrade Devín, ako aj ďalší kostol v Nitre - na Martinskom vrchu.

V neveľkej skupine predrománskych kostolov svojou archaickou krásou vyniká Kostol sv. Juraja v Kostolnoch pod Tríbečom. Doba jeho vzniku sa na základe najnovších výskumov posunula z jedenásteho do deviateho storočia. Pôvodný jednoloďový kostol so štvorhannou svätyňou v trinástom storočí zväčšili na západnej strane o ďalšiu loď. Na kostole zaujme strmá strecha nad jeho najstaršími časťami a nerovné, zvlnené steny, pokryté omietkami. V interiéri sa zachovali zvyšky nástennej maľby, ktorá pochádza z obdobia krátko po postavení kostola a patrí na našom území k najstarším. Počas archeologického výskumu tohto kostola sa v interiéri pod podlahou našli stopy staršej drevenej architektúry.

Veľkomoravských kostolov bolo viac, stavali sa po celom území, na ktorom sa tento štátny útvar rozprestieral.

Pre kresťanské kostoly bolo charakteristické ich situovanie - budovali sa na vyvýšeninách, kopcoch, návršiach, kde vo viere, že sú bližšie k Bohu, dominovali okolitej krajine. Dominantná poloha mala zdôrazňovať dôležitosť Cirkvi a zároveň medzi drevenou architektúrou starých dedín bola aj určitou formou odizolovania v čase požiarov. Svätyne kostolov boli otočené na východ, smerom ku Svätej zemi, aby bolo zvýraznené puto k miestu, kde žil a bol ukrižovaný Ježiš Kristus. Preto sa hovorilo „ex oriente lux“ - z východu je najjasnejšie nebeské svetlo. Tradícia budovania svätyň obrátených na východ sa udržala až do obdobia baroka.

Po zániku Veľkomoravskej ríše a obsadení územia dnešného Slovenska starými Maďarmi (v priebehu prvej polovice desiateho storočia) sa kresťanský život našich predkov utlmil, s čím súviselo aj dočasné prerušenie budovania kostolov. Situácia sa zmenila za prvého uhorského kráľa Štefana I. (bol korunovaný v roku 1000), ktorý prijal kresťanstvo aj prostredníctvom svätého Vojtecha. Svätý Štefan spolu so svojou manželkou Gizelou založil niekoľko kresťanských kostolov a kláštorov. Vydal aj nariadenie, na základe ktorého každých desať obcí malo postaviť jeden kostol. Snahou svätého Štefana bolo údajne Postaviť na Žitnom ostrove dvanásť chrámov, ktoré by boli zasvätené dvanástim apoštolom. Na základe tohto veľkolepého programu vznikol napríklad dvojvežový Kostol sv. Petra a Pavla v Holiciach, Kostol Sv. Jakuba vo Štvrtku na Ostrove, Kostol sv. Ondreja v Rohovciach a Kostol sv. Jána Krstiteľa v Jelke. Christianizáciu krajiny potom Podporoval aj Štefanov nástupca z rodu Arpádovcov svätý Ladislav, kto-ty sa vyznamenal ako nekompromisný bojovník proti nepriateľom kresťanstva. V nasledujúcich obdobiach legenda o boji svätého Ladislava s Kumánmi bola častým námetom nástenných maľieb, zdobiacich interiéry včasnostredovekých kostolov.

Sakrálna architektúra, ktorá v tomto období vzniká, má znaky románskeho slohu. Toto umenie vzniklo v západnej Európe a postupne sa rozšírilo na celý európsky kontinent, čím nadobudlo charakter medzinárodného slohu. Jeho inšpiračným vzorom bolo umenie starovekého Ríma a ranokresťanské i byzantské stavby.

Románska sakrálna architektúra je na našom území zastúpená niekoľkými stavebnými typmi. Medzi naj malebnejšie patria drobné zemepanské kostolíky zakladané šľachtou. Sú to jednoloďové stavby s takzvanou panskou emporou na západnej strane interiéru. Bol to priestor vyhradený pre šľachticu s rodinou, aby takto oddelene od ostatných mohol byť účastníkom bohoslužieb. Svätyňa (presbytérium, kňazisko) zemepanských kostolíkov má zaoblený tvar, často tvar podkovy, neskôr má aj štvorhanné či polygonálne ukončenie.

Románske zemepanské kostoly sa podnes zachovali napríklad v Dražovciach, Sedmerovci-Pominovciach, Kalinčiakove či v Jure nad Hronom. Romanticky pôvabný je obnovený kostolík z Klížskeho Hradišťa, ktorý takisto patrí do tejto kategórie. Malý kostol má na východnej strane polkruhovou apsidu a na západnej strane asymetricky situovanú valcovú vežu, v ktorej je ukrytý vstup na panskú emporu. Vysoko položené okienka majú tvar úzkych štrbín s polkruhovým záklenom. Kostol bol po obnove ponechaný v neomietanej podobe, ako podľa predpokladu vyzeral v čase svojho vzniku.

Románska sakrálna architektúra je na našom území zastúpená aj väčšími jednoloďovými kostolmi, niekedy s jednou vežou (Boldog, Bara, Hamuliakovo,

Hubice, Klátová Nová Ves-Sádok, Malá Mača a ďalšie), inokedy s dvoma vežami na západnej strane (Bíňa, Diviaky nad Nitricou, Spišské Podhradie-Spišská Kapitula, Holice, Diakovce a ďalšie). Mnohé kostoly vznikli ako farské, boli centrom dedinského sídla a slúžili aj ďalším okolitým dedinám i osadám. V prípade ohrozenia často preberali na seba refugiálnu (obrannú) funkciu, keďže boli zvyčajne jedinou murovanou stavbou v rámci sídla. To bol aj dôvod budovania ohrad a opevnení vôkol kostolov. Aj dnes môžeme nájsť doklady obranných úloh kostolov, napríklad v Holiciach sa na veži zachovali strieľne.

Románske kostoly sa stavali aj ako súčasť kláštorov, ktorých budovanie je pre toto obdobie príznačné. Medzi prvé rády, ktoré svoju misijnú činnosť zamerali aj na územie dnešného Slovenska, patrili benediktíni, premonštráti, cisterciáni, potom augustiniáni. Svoje kláštory zakladali so súhlasom kráľa a okrem šírenia kresťanských hodnôt v duchu svojej špecifickej charizmy obohatili našu kultúru aj o jedinečné architektonické pamiatky. Mnohé vtedajšie kláštory a ich kostoly vplyvom následných dejinných udalostí zanikli či prešli veľkými prestavbami. Napriek tomu znamenali zhodnotenie našej kultúry a boli inšpiračným zdrojom pre výstavbu ďalšej sakrálnej architektúry.

Kláštorné komplexy boli budované podľa ustálenej schémy, rešpektujúc špecifiká a jedinečnosť toho-ktorého rádu. Veľmi zjednodušene možno kláštorný areál rozdeliť na kláštorný kostol a kláštorný konvikt, kde mnísi žili. Konvikt sa rozprestieral zvyčajne po jednej alebo druhej strane lode kláštorného kostola. Jeho súčasťou bol rajský dvor (kvadratura), obkolesený krížovou chodbou, ktorej jedno krídlo susedilo s kostolom. Podľa charakteru rehole mnísi spali buď v spoločných spálňach (dormitár), neskôr samostatných celách v rámci kláštornej budovy, alebo v celách - samostatných domcoch (Červený Kláštor, Letanovce-Kláštorko - kartuziáni). Súčasťou kláštora bol refektár (jedáleň), kuchyňa, kaplnka, knižnica, kapitulná sieň a ďalšie stavby súvisiace so životom mníchov (napríklad špitál, mlyn a podobne). Románske kláštorné kostoly sa na našom území zachovali v Diakovciach a Hronskom Beňadiku. Benediktínska bazilika vznikla v Krásnej nad Hornádom a benediktínskemu opátstvu patrí aj kostol v Rimavských Janovciach. Nespočetný rad kláštorných kostolov vznikol v priebehu dvanásteho storočia - napríklad v Lipovníku na Gemeri, Krušovciach, Lelese na Zemplíne, Skalke pri Trenčíne či Šahách.

Veľmi obľúbenou kategóriou románskych sakrálnych stavieb boli takzvané centrály, poväčšine rotundy. Ich zastúpenie je pomerne bohaté, môžeme ich nájsť napríklad v Šiveticiach na Gemeri, kde sa nachádza Kostol sv. Margity, v Prihradzanoch - Kaplnka sv. Anny, v Skalici - Rotunda sv. Juraja, v Križovanoch nad Dudváhom - Rotunda povýšenia Svätého kríža. V Bíni je zachovaná a pekne obnovená Rotunda dvanástich apoštolov. V plejáde románskych centrálnych stavieb má jedinečné miesto Kostol Najsvätejšej Trojice v Chrasti nad Hornádom, ktorý bol pôvodne štvorhrannou centrálou so štyrmi polkruhovými apsidami (tetrakoncha). V súčasnosti tento kostol poznáme ako pozdĺžnu stavbu s trojlaločnou svätyňou, keďže západnú apsidu v osemnástom storočí nahradili pozdĺžnou loďou. Kresťanské chrámy boli od začiatku budované podľa ustáleného kánonu. Dodržiavalo sa trojdielne členenie architektúry - svätyňa s oltárom, loď (lode) a veža (veže) na západnej strane kostola. Kostol bol orientovaný v smere východ - západ a okná sa umiestňovali zvyčajne do južného obvodového múru lode. Vstupný portál bol situovaný na západnej strane, neskôr sa vstupy objavovali aj v južnom múre.

Románske kostoly boli hmotné a ťažkopádne, lebo boli stavané z masívneho muriva. Stavby boli budované buď z kameňa opracovaného do pravidelného tvaru - murivo z malých kvádrov, ktoré neomietali, alebo z lomového kameňa, omietnutého v exteriéri aj interiéri vrstvou nehladenej omietky, kopírujúcej nerovnosti muriva. Na našom území sa z tohto obdobia zachovali aj stavby z tehly. Podobne ako v južnejších oblastiach Európy neboli omietané a tehlové murivo bolo vizuálne priznané ako svojbytná výtvarná zložka stavby.

V malých románskych kostolíkoch loď nebývala zaklenutá, ale mala drevený strop. Priestor svätyne mal klenbu, odvodenú od pôdorysu - zvyčajne valenú alebo krížovú. Vo väčších kostoloch bazilikálneho typu boli zaklenuté aj lode. Medzi

najstaršie zaklenuté kostoly na našom území sa považujú kostoly v Spišskej Kapitule, Bíni a Diakovciach.

Okná románskych kostolov sú veľmi malé a úzke, umiestnené v zošikmených osteniach. Situované boli zvyčajne vysoko nad terénom a bývali zvýraznené jednoduchým kamenným ostením. Na vežiach sa uplatňovali aj združené okná so stĺpikom uprostred. Vstupné portály mali podobu od najjednoduchších hranolového tvaru až po bohato zdobené kamenné vstupy s ústupkovým ostením so stĺpkami a polkruhovým ukončením, aký sa zachoval napríklad v Kostole sv. Egídia v Iliji pri Banskej Štiavnici. Fasády bývali zväčša strohé, niekedy s minimalistickou výzdobou, s uplatnením lizén a obľúbeným oblúčikovým vlysom. Oblúk (polkruh) bol jedným zo základných tvarov románskej architektúry. Na dozdobenie sa používali aj ďalšie motívy - zuborez, pletenec, povrazec, šachovnica. Stĺpy v interiéri mali kubické formy, niekedy zdobené zvieracími a rastlinnými motívami. Výnimočný pôvab majú takzvané bobuľovité hlavice (Spišská Kapitula, Svätušie).

Interiér románskych kostolov bol často dekorovaný nástennou maľbou. Námety týchto malieb autori čerpali zo životných príbehov Ježiša Krista a Panny Márie. Zobrazovali sa aj legendy o svätých. Tieto maľby na stenách slúžili ako takzvaná Biblia pauperum (Biblia chudobných), keď zobrazenú pravdu zo Svätého písma, respektíve legendu zo života niektorého svätca maliar „vyrozprával“ naratívny spôsobom. Išlo o formu postupného radenia obrázkov tak, aby na základe predostretého výkladu si divák vedel predstaviť zobrazovanú skutočnosť, o ktorej si nevedel prečítať v Písme, keďže bol negramotný. Maliarska výzdoba najstarších kostolov bola sústredená do svätýň - na steny aj klenbu, na víťazný oblúk a na severnú stenu kostola, kde zvyčajne chýbalo okno. Autormi zobrazovaných výjavov boli v tomto období anonymní umelci. Pôsobivé nástenné maľby z obdobia okolo roku 1200 sa zachovali napríklad v Dechticiach. O čosi mladšie sú maľby z konca trinásteho storočia v neskororománskom kostole v Šamoríne. Jeden z výjavov zachytáva svätcov Vojtecha i Gerarda a ich žiaka svätého Štefana. Aj v Žiline-Závodí máme zachované neskororománske nástenné maľby zobrazujúce Krista Sudcu a dvanástich apoštolov. Nástennými maľbami sú ozdobené aj románske kostoly na Gemeri a ďalšie. Pre neskororománske nástenné maľby je typická statickosť, lineárnosť, dôraz na obrysovú kresbu. Maľba je schematická, vyjadrenie objemov a plasticnosť absentujú. Dokladajú to napríklad výjavy návštevy Panny Márie a narodenie Krista v Kostol'anoch pod Tríbečom.

V ohradených priestoroch vôkol kostolov sa pochovávalo. Už biskup Gerard za vlády Štefana I. takto opevnené cintoríny vysväcoval. Keďže priestor v rámci ohrady bol limitovaný, mladšie hroby prekrývali staršie a kosti z nich sa začali umiestňovať v špeciálne na tento účel zhotovených komorách - osáriách. Osária (kostnice) sa budovali buď pri kostoloch, alebo vedľa hradobného múru kostola.

V ôsmom až deviatom storočí prevažovali zasvätenia kostolov sv. Demeterovi, sv. Emerámovi, sv. Jánovi Krstiteľovi, sv. Jurajovi, sv. Klimentovi, sv. Martinovi, sv. Michalovi, Panne Márii a ďalším. Od desiateho storočia do prvej polovice trinásteho storočia boli kostoly najčastejšie zasvätené sv. Alžbete, sv. Antonovi Paduánskemu, sv. Benediktovi, opátovi, sv. Margite, Panne Márii, všetkým svätým, sv. Štefanovi, kráľovi, sv. Štefanovi, prvomučeníkovi, jednotlivým apoštolom a ďalším.

Naše najstaršie zachované kostoly oslovujú návštevníka aj po stá^roch svojou jednoduchosťou a výrazovou čistotou. V niektorých sa ^{Uz} pred vyše tisíc rokmi modlili naši predkovia a táto duchovná sila je ^v nich zakódovaná a vyžaruje podnes.

DARINA PETRANSKÁ